

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Literatuur en observantie : de Spieghel der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding
Dlabacova, A.

Citation

Dlabacova, A. (2014, May 22). *Literatuur en observantie : de Spieghel der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding. Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/25817>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/25817>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/25817> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Dlabacova, Anna

Title: Literatuur en observantie : de Spieghele der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding

Issue Date: 2014-05-22

Slotbeschouwing

Hendrik Herps *Spiegel der volcomenheit* is een mystiek handboek ontstaan vanuit de franciscaanse observantie en de verspreiding van de tekst in handschrift en druk moet vanuit de observantie gezien worden. De centrale these van deze studie opent niet alleen een nieuw perspectief op Herps tekst, maar ook op de laatmiddeleeuwse geestelijke literatuur uit de Nederlanden als geheel. De *Spiegel* vormt een toegang tot de lang onbelicht gebleven literatuur van de franciscaanse observantie. Aan de hand van de *Spiegel* en de handschriften en drukken die van de tekst bewaard zijn, is in deze studie de impact verkend van de hervormingsbeweging van de minderbroeders – en de vijftiende-eeuwse observantie in brede zin – op het religieuze, culturele en literaire leven in de laatmiddeleeuwse Lage Landen.

De minderbroeders-observanten gaven een enorme impuls aan de religieuze cultuur van de vijftiende-eeuwse Nederlanden. Vanaf de jaren veertig zetten zij zich actief in voor de hervorming van bestaande kloosters en nieuwe kloosterstichtingen. Door te preken, met mensen in gesprek te gaan en de biecht af te nemen, wisten de observanten gelovigen voor hun spiritualiteit te interesseren: de strikte navolging van de regel van Franciscus, het armoede-ideaal en een hervorming van de maatschappij door leken bewust te maken van hun mogelijkheden om actief deel te nemen aan het religieuze leven. In een stad waar de observanten zich vestigden, was hun klooster een plaats van religieuze zuiverheid en geestelijke puurheid. Hun aanwezigheid had een positieve uitwerking op de spiritualiteit van de hele stedelijke samenleving.

Het succes van de franciscaanse observantie en de steun van leken aan de hervormingsbeweging uitte zich niet alleen in een groeiend aantal observantenkloosters en materiële steun aan de broeders. Belangrijker nog was de invloed van de franciscaanse observantie op de religieuze cultuur en literatuur van de late middeleeuwen. Naast de kracht van de predicatie onderkenden de minderbroeders-observanten in de Nederlanden de invloed die uitgaat van het geschreven woord. Na de introductie van de drukpers omarmden zij ook dit nieuwe medium, dat het mogelijk maakte een tekst in veelvoud te verspreiden. Dit laat ook meteen het grote maatschappelijke belang van dit soort – lees: geestelijke – literatuur zien: de observanten stonden midden in de samenleving, waren op de hoogte van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen en schreven literatuur die aansloot bij de leefwereld van mensen met uiteenlopende maatschappelijke posities.

Tot nu toe zijn de minderbroeders-observanten als literatoren van de late middeleeuwen als zodanig niet het onderwerp van een uitgebreide studie geweest en is hun

werk in de literatuurgeschiedenis van de Nederlanden onderbelicht gebleven.¹ De franciscaanse observantie is als religieuze en literaire beweging ondergesneeuwd door de aandacht die uitging naar de invloed van de Moderne Devotie op de religieuze literatuur en leescultuur van die tijd. In deze studie heb ik aan de hand van Herps *Spiegel* – gepositioneerd als ‘pionierstekst’ ontstaan in de franciscaanse observantie – laten zien hoe rijk, veelzijdig en innovatief de literatuur was die uit de franciscaanse observantie voortkwam en hoe actief en inventief de tekstverspreiding verliep die de *Spiegel* tot een succes maakte.

Vanuit de benadering van een chronologische receptiegeschiedenis is de ontstaanssituatie van de *Spiegel* parallel aan Herps biografie en zijn loopbaan binnen de franciscaanse observantie gepresenteerd. Op aandringen van een geestelijk dochter – uit latere bronnen weten we dat zij een voorname en vooral bemiddelde weduwe en weldoenster was van het observantenklooster in Mechelen – schreef Herp in de jaren 1455–1460 een handleiding waarin hij in de volkstaal uitlegt en instrueert hoe men zijn innerlijke leven moet inrichten, wil men tot een volmaakt geestelijk leven in eenheid met God komen. De bemoeienis van de weduwe met de totstandkoming van de *Spiegel* demonstreert de verwevenheid en samenwerking tussen leken en religieuzen. De manier waarop Herp de vraag van de weldoenster van zijn orde uitwerkte, laat zien dat hij al direct een breder publiek en gebruik voor ogen had: hij richtte zich met zijn tekst op leken en religieuzen en achtte daarbij voorbeelden ontleend aan de kloosterlijke praktijk ook relevant voor een wereldlijk lezerspubliek. Door in de volkstaal te schrijven doorbrak hij bovendien de grens tussen de Latijnse geleerdencultuur en niet academisch geschoolde leken.

De verspreiding van de tekst bevestigt de gerichtheid van de tekst op een breder publiek dan alleen Herps adressante. Al snel na voltooiing dook de tekst op verschillende plaatsen in de Nederlanden op. Handschriften werden gekopieerd en kwamen in het bezit van allerlei kloosters en religieuze gemeenschappen. De tekst zal hoogstwaarschijnlijk ook aan leken verstrekt zijn, maar boeken uit het bezit van leken zijn niet bewaard, evenmin als een bezoek van een stadsbewoner aan zijn biechtvader in het plaatselijke observantenklooster geen sporen nalaat in de bronnen.² De bouwstenen – handschriften en drukken – die nu tot onze beschikking staan om het verhaal van Herps tekst te vertellen, stammen vooral uit het bezit van religieuze instellingen.

De dynamiek van de tekstverspreiding heb ik onderzocht in het licht van Hobbins’ distributiekringen. Een distributiekring maakte de verspreiding van een tekst buiten zijn ontstaansmilieu en het direct beoogde publiek mogelijk. In combinatie met de benadering waarbij steeds zo veel mogelijk gegevens die de receptie van een handgeschreven of gedrukte tekst beïnvloeden – de herkomst, *Mitüberlieferung* en materiële tekst – bijeen worden gebracht, vormt Hobbins’ benadering een vruchtbare invalshoek om naar de verspreiding van Herps mystieke gids te kijken.

Een eerste distributiekring voor de *Spiegel* vormde de beweging vanwaaruit de tekst ontstond en waarbinnen Herp zelf carrière maakte en die hij op provinciaal niveau leidde van 1470 tot 1473: de franciscaanse observantie. De minderbroeders-observanten

1 In zijn literatuurgeschiedenis van de vijftiende eeuw besteedt Herman Pleij geen specifieke aandacht aan de franciscaanse observantie als literaire beweging; Pleij 2007.

2 Vgl. Stracke 2013, p. 246.

hadden voor de verspreiding van teksten een groeiend netwerk van kloosters tot hun beschikking. Tussen de kloosters werd veel gereisd en binnen het netwerk bestonden efficiënte communicatiekanalen die het mogelijk maakten om regelmatig afgevaardigden van alle observantenkloosters in de Keulse provincie bijeen te roepen voor een kapittelvergadering. De vergadering zelf vormde een uitgelezen kans voor de uitwisseling en verspreiding van teksten. Met een in omvang toenemende zielzorgtaak groeide onder de observanten ook de behoefte aan teksten in de volkstaal die zij bij dit werk konden inzetten.

Uit de bewaard gebleven handschriften blijkt dat de *Spieghel* door de minderbroeders-observanten gebruikt werd in de zielzorg die zij vanaf de jaren vijftig en zestig van de vijftiende eeuw in vrouwenconventen verzorgden. Door de verantwoordelijkheid voor het spirituele welzijn van clarissen en tertiarissen op zich te nemen, verbreedden zij het draagvlak voor de franciscaanse observantie. In de zielzorg speelde geestelijke literatuur een belangrijke rol: literatuur die de broeders aan de vrouwen verstrekten – al dan niet in samenspraak met de zusters of op hun aandringen – kon de materie die tijdens een preek of in gesprekken met de dames ter sprake was gekomen verder uitdiepen en de geestelijke ontwikkeling van de zusters bevorderen. Literatuur zette als het ware de taak van de biechtvader voort tijdens zijn afwezigheid, en maakte tegelijkertijd een meer zelfstandige ontwikkeling van de individuele gelovige mogelijk.

Als biechtvaders van religieuze vrouwen konden de observanten de *Spieghel* uitstekend inzetten. De flexibiliteit die in de tekst is ingebouwd, vooral door Herps strategische scheiding tussen het onthechtingsproces (het *sterven*) en de eigenlijke mystieke opgang, kwam hierbij goed van pas. Men kon de volledige tekst aan de vrouwen geven, zoals in Hoorn of in het Brusselse Jericho gebeurde, maar de *XII Stervinghen* konden ook goed afzonderlijk en in combinatie met andere geestelijke literatuur functioneren. Zo kregen de Leidse tertiarissen van Sint-Clara een zorgvuldig samengestelde bundel met geestelijke literatuur, waarbij de *XII Stervinghen* als raamtekst dienden. Mocht men in een klooster het open karakter van de *Spieghel* in verband met de observantie te vrijblijvend achten, dan kon men met een vrij eenvoudige ingreep in de tekst een duidelijke voorkeur aan het leven in een klooster kenbaar maken. Een andere eenvoudige wijziging maakte de *Spieghel* van een tekst geadresseerd aan een vrouw tot een tekst geschreven voor een man: men hoefde in de aanspreekvorm enkel *dochter* in *broeder* te veranderen. De interactie tussen de persoonlijke, mondelinge zielzorg en de verstrekking van literatuur die de leden van de gemeenschap zelf konden lezen, is essentieel om de verspreiding van religieuze teksten te begrijpen.

De plooibaarheid van de *Spieghel*, waardoor de tekst op verschillende manieren kon worden aangewend, maakte het handboek ook buiten de directe kringen van de minderbroeders-observanten en de institutioneel aan hen gelieerde gemeenschappen tot een veelgelezen tekst. Net zoals de franciscaanse observantie geënsloerd van de samenleving bestond, zo was zij ook in de religieuze ontwikkelingen van de vijftiende eeuw geen op zichzelf staand fenomeen. De vijftiende eeuw was een eeuw van hervorming: binnen vrijwel iedere orde ontstond een beweging die de terugkeer naar de oorspronkelijke regel bepleitte. De observantie werd zo breed gedragen, en hoewel de observantie in iedere orde en beweging weer net iets andere connotaties had, vonden alle observanten zich in het ordeoverstijgende streven van de strikte inachtneming van

de regel en aanvullende constituties. Deze gemeenschappelijke basis maakte samenwerking mogelijk bij de doorvoering van een hervorming van een klooster. De institutionele hervorming moest vervolgens door de bewoners verinnerlijkt worden. Deze verinnerlijking werd teweeggebracht door een intensivering van de zielzorg, waarbij geestelijke literatuur als een verlengstuk van het persoonlijke contact werd gebruikt.

De innerlijke, geestelijke pendant van de hervorming ging dan ook gepaard met een groeiende belangstelling voor literatuur. Zo zien we dat leden van verschillende observante ordes in het Brusselse Jericho komen preken om de zusters in het houden van hun observantie te sterken en tegelijk teksten aan de vrouwen te verstrekken – de minderbroeders-observanten hebben vrijwel zeker de *Spiegel* aan de zusters doorgespeeld. In meer gemeenschappen die naar de derde regel van Franciscus of de regel van Augustinus overstapten, of zich op de regel heroriënteerden om een betere observantie van de grond te krijgen, groeiden de bibliotheekbestanden. De *Spiegel* of een deel daarvan maakte deel uit van het boekenbestand.

De aard van Herps werk paste dan ook goed bij het leven in een gemeenschap waar een hervorming was doorgevoerd, of waar een streven naar een intensief geestelijk leven ontstond. Religieuze bezinning en een observantiestreven hoefden immers niet noodzakelijkerwijs met een institutionele verandering gepaard te gaan. De *Spiegel* bood een handleiding voor de mystieke opgang toegesneden op de ‘hervormde religieuze cultuur’ van de tweede helft van de vijftiende eeuw: (individuele) excessen worden vermeden en de lezer wordt op vertrouwenwekkende wijze de weg tot aan de mystieke eenwording gewezen. Zo werd enerzijds door de aard van de tekst het gevaar van ontregeling van het gemeenschapsleven geminimaliseerd en anderzijds maakte de invoering van de observantie het mogelijk om een meer mystieke interesse toe te laten, en daarmee ook mystieke literatuur. Het onderhouden van de observantie en/of de aanname van een strenge(re) regel maakte de eigen leefwijze legitiem, ook voor de buitenwereld. Een observante gemeenschap had dan ook voordelen voor de samenleving als geheel. Het ideaal was een innerlijke hervorming en vernieuwing van kerk en samenleving naar het model van de monastieke observantie. Bij dit streven speelden teksten als Herps *Spiegel* – geschikt voor leken en religieuzen – een voorname rol.

De vroege Duitse vertaling ontstond in de context van de ordeoverschrijdende observantie en hetzelfde geldt voor de latere vertaling naar het Latijn, die immers door de Keulse kartuizer Blomevenna werd vervaardigd. Toen de *Spiegel* de drukpers van de weduwe van Roland van den Dorpe bereikte, kende de tekst al een ruime verspreiding in de Nederlanden, langs de Rijn en in het zuiden van Duitsland. De drukken van de Nederlandstalige *Spiegel* passen in een groter literair offensief van de minderbroeders-observanten. De minderbroeders bemoeiden zich niet alleen actief met de verspreiding van de *Spiegel* in handschriften. Met de komst van de drukpers kon een tekst op veel grotere schaal verspreid worden en er zijn voorbeelden bekend van minderbroeders, zoals Matthias Weynsen, die actief op zoek gingen naar teksten om in druk te worden verspreid. Door actief in contact te treden met commerciële drukkers konden de minderbroeders-observanten aanzetten die al in de handschriftelijke overlevering aanwezig zijn – hun bemoeienis met literatuurvoorziening aan leken en religieuzen – nu op grote schaal verwezenlijken: met een druk verscheen immers in een keer een oplage in plaats van een enkel exemplaar.

Ik heb geprobeerd aannemelijk te maken dat de weduwe van de Antwerpse drukker Roland van den Dorpe in contact stond met het lokale observantenklooster en de tekst via de minderbroeders verkreeg, die haar ervan verzekerd zullen hebben dat ze veilig haar kapitaal in een editie van de tekst kon investeren. De observanten hadden eerder al goede contacten met de drukker Gerard Leeu en zouden zich later nog inzetten voor de uitgave van de werken van Anna Bijns. Toch blijkt pas in de laatste besproken *Spiegel*-druk expliciet de tussenkomst van de observanten in de uitgave van de Nederlandstalige tekst: in 1550 werd de *Spiegel* door de minderbroeder-observant Adriaan van Mechelen geëditeerd voor de uitgave van Jan Waen. De brief die Adriaan aan Jan schreef en die als inleiding bij Herps tekst uitgegeven is, plaatst de *Spiegel* in de context van de contrareformatie. De druk gaf Herps tekst een 'nieuw leven' in de context van wederom een hervorming van de Katholieke Kerk, maar in dezelfde periode betekende de reformatie voor veel observantenkloosters in de Lage Landen een gewelddadig einde van hun bestaan.³ Zo bleef Herps literaire erfenis voortbestaan en de Europese cultuur beïnvloeden, terwijl veel van zijn praktische, bestuurlijke werk binnen de franciscaanse observantie teniet werd gedaan.

In de 'eeuw van de franciscaanse observantie' van ongeveer 1450 tot 1550 kreeg de *Spiegel* telkens op een andere manier vorm, net zoals de overkoepelende gedachte van de (regel)observantie in verschillende ordes en bewegingen steeds anders werd uitgewerkt. Enerzijds gebeurde dit door de vormgeving van de tekst (materiële tekst), anderzijds door de combinatie met andere teksten (*Mitüberlieferung*). Door de keuze voor een bepaalde *Mitüberlieferung* kon men de nadruk leggen op de aspecten van de *Spiegel* die het beoogde publiek het meest aanspraken. De bestudering van deze aspecten op een meta-niveau belicht de vijftiende-eeuwse veelzijdigheid op literair gebied en de keuzevrijheid van lezers binnen de overlevering van één literair werk. Herp maakte met zijn *Spiegel* een toe-eigening en omvorming mogelijk van mystiek uit de veertiende eeuw voor de vijftiende-eeuwse omstandigheden van massale religieuze deelname en toenadering tussen wereld en klooster. Door de *Spiegel* vervolgens op een bepaalde manier te presenteren en met andere teksten te combineren, maakte men telkens een tekst die was toegesneden op de eigen situatie. Tekstcollecties in handschriften kunnen zo laten zien welke (observante) invloedssferen in een gemeenschap samenkwamen.

Een volgende stap in de toe-eigening van de *Spiegel* was het gebruik van de tekst door andere auteurs in hun eigen werk. Doordat de productie van de *Spiegel* niet ophield in de zestiende eeuw had Herp een grote invloed op de literatuur en mystiek van de vroegmoderne tijd. In de Zuidelijke Nederlanden was Herps tekst een belangrijke inspiratiebron voor Lucas van Mechelen († 1652) en andere kapucijnen die mystieke werken schreven.⁴ Jan Luyken gebruikte passages uit de *Spiegel* in zijn religieuze embleemboek *Jezus en de ziel* (1678).⁵ Al in de zestiende eeuw werd de *Spiegel* gereciperd in nieuwe geestelijke literatuur. In teksten als de *Profytelycke pelgrimage*, vermoed-

3 Zie bijvoorbeeld Bouwman e.a. 2008, p. 143 over de vernieling van het Leidse observantenklooster.

4 Porteman en Smits 2008, p. 479–483 over de 'herleving van de mystieke literatuur in het Zuiden'. Porteman 1977, p. 165–168 over verschillende werken van kapucijnen en hun relatie tot de *Spiegel*. Zie m.n. p. 299–315, 378–387, 397–404 en 440–441 over de manier waarop Lucas van Mechelen zich in zijn liederen door Herp liet inspireren.

5 Dietz en Müller 2011.

delijk uit kringen rond de Keulse kartuizers waarin ook teksten als de *Evangelische peerle* ontstonden, komen delen uit de *Spiegel* terug.⁶ Een doorgaande lijn van productie van mystiek getinte literatuur is te zien in Herps klooster in Mechelen, waar auteurs als Hendrik van Santen en, in de zestiende eeuw, Frans Vervoort, werkzaam waren. Ook het verschijnen van exempelen waarin de minderbroeders-observanten een rol toebe-deeld kregen en de vertaling en toenemende verspreiding van teksten van bijvoorbeeld Bernardinus van Siena in de Nederlanden, zijn met de stijgende invloed van de minderbroeders-observanten op het religieuze leven in verband te brengen.

Met de franciscaanse observantie als wezenlijk onderdeel van de laatmiddeleeuwse cultuur en religie, wordt ons beeld van de literatuur en leescultuur van die tijd fundamenteel bijgesteld. De invloed van de Moderne Devotie krijgt een belangrijke tegenhanger, waardoor een evenwichtiger waardering van de ontwikkelingen op het gebied van geestelijke literatuur mogelijk wordt. Bovendien verscherpt de invloed van de bredere, vijftiende-eeuwse observantie op literatuur en tekstverspreiding het beeld van de (tekst)cultuur en spiritualiteit in de Moderne Devotie, die in toenemende mate geïnstitutionaliseerde raakte. Door deze studie krijgen we een meer gedifferentieerd beeld van de vijftiende eeuw. Zo krijgt de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw meer reliëf. In de zestiende eeuw waren de minderbroeders-observanten niet meer weg te denken uit het culturele leven. Ze waren actief bezig met literatuurvoorziening, schreven nieuwe werken gericht op een publiek van mensen met uiteenlopende religieuze leefwijzen en maatschappelijke posities en bemoeiden zich actief met de verspreiding van de teksten. Als auteur van internationale allure stond Herp met zijn *Spiegel* aan het begin van deze ontwikkeling. Met dit boek krijgt de franciscaanse observantie als literaire beweging voor het eerst de volle aandacht en Herp de plaats in de literatuurgeschiedenis die hij verdient.

6 Dlabáčová 2011.